

РОЗДІЛ IV

Огляди. Рецензії

УДК 523(477.8)«15/18»

Вікторія Білик

Руська церква як репрезентант української людності в Речі Посполитій (рецензія на книгу «Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795»)*

Упродовж багатьох століть релігійний чинник залишався домінуючим у суспільному житті європейських держав. У Східній Європі християнство було тісно пов'язане з локальними культурами та етносами. На українських землях, на переконання багатьох істориків, Руська церква, а пізніше – Київська унійна митрополія стали виразниками інтересів місцевого люду. Їй приписують формування системи цінностей, соціокультурних і релігійних практик та церковно-історичної пам'яті русинів (українців і білорусів). Сьогодні, коли дедалі частіше й загрозливіше звучать пропагандистські ідеї так званого «руського православного мира», звернення до історії Унійної церкви є не лише бажаним, а й необхідним. З огляду на це привертає увагу видане у 2014 р. ґрунтовне дослідження з історії Київської митрополії XV–XVIII ст. Його автор – польський та український історики: доктор габілітований, професор Люблінського католицького університету імені Івана Павла II, заступник директора Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні Анджей Гіль і доктор історичних наук, декан гуманітарного факультету Українського католицького університету у Львові Ігор Скочиляс. У наукових колах вони добре знані як фахівці з історії Церкви в Україні та Польщі.

Книга «Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795» («Східні церкви в Польсько-Литовській державі у процесі змін та адаптації: Київська Митрополія в 1458–1795 роках») постала в рамках спільного польсько-українського дослідницького проекту. Уже те, що дослідження з історії Київської митрополії написане польською мовою, є надзвичайно важливим, оскільки, з одного боку, на переконання самих авторів, це сприятиме перетворенню унійної проблематики з регіональної теми на одну з важливих тем міжнародного історичного, богословського та екуменічного дискурсу, а з іншого – спільна робота українського й польського істориків є символічним доказом припинення «історіографічних війн», які так довго розділяли обидві історіографії. Фактично це видання відкриває нову віху в історичних дослідженнях церковної історії. Науковці шукають чинники, які об'єднують два народи, а не розділяють їх. Ігор Скочиляс й Анджей Гіль вивчають історію Церкви, яка не стосується відносин між першоієрархами та королями, а досліджують географію розміщення єпархій, питання кількості парафій, показують, як змінювалося життя людей упродовж кількох століть. Їм удалося показати читачам історичне тло, на якому відбувалися зміни в єпархіальному й парафіяльному житті.

Методологічна основа дослідження – три концепти: «київське християнство», «києвохристиянська традиція» та «Київська митрополія – третій партнер Речі Посполитої». Вони окреслюють територіальні рамки функціонування руського «суперетносу» в середньовіччі та ранньомодерну добу, характеризують релігійну культуру Руської церкви княжого періоду, пізніше – українсько-білоруської Київської митрополії в межах Польсько-Литовської держави, визначний вплив на яку

© Білик В., 2015

* Gil A. Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795 / Andrzej Gil, Ihor Skoczylas. – Lublin ; Lwów : IEŚW, 2014. – 684 s.

мали східна Літургія та слов'янсько-візантійський обряд. Розглядаючи поняття «києвохристиянська традиція», автори, передусім, мають на увазі систему цінностей, соціокультурні й релігійні практики та церковно-історичну пам'ять русинів (сучасних українців та білорусів), що сформувалися під впливом запровадженого в Київській Русі християнства, яке поширювалося тут за візантійським узірцем.

І нарешті, остання теза про те, що Київська митрополія репрезентувала всі стани українсько-білоруського суспільства. За словами Ігоря Скочиляса, не козак, не Байда Вишневецький, не шляхтич (польський, український, білоруський), а саме Церква була найстабільнішим партнером Речі Посполитої. Окрім представницьких функцій, які вона виконувала, Церква була основним творцем культури, а її територія, історична пам'ять, спільна літургія, ієрархічні структури тримали в єдності українські землі від Володимирового хрещення до XVIII ст. Спільність території в часи пізнього Середньовіччя і протягом усього Нового часу ґрунтувалися на євхаристійному принципі сопричастя. Ті люди, які кожної літургії приступали до причастя, уважалися підданими єпископа, а єпископ – підданим Київського митрополита. На думку дослідників, саме сопричастність із Київською церквою створила єротонію (сакральний простір українських земель), навколо якого й формувалася національна ідентичність. У своїй монографії науковці наводять приклади співпраці між українським духовенством різних конфесій (православними та уніатами) і наголошують, що саме це сприяло збереженню ідентичності та єдиної Української держави, попри її поліконфесійність.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1458 р., початку своєрідного розколу Київської митрополії на «литовську (польську)» й «московську», коли митрополит Київський і всієї Русі Ісидор став титулярним Константинопольським патріархом, а Київську кафедру очолив Григорій Болгарин із титулом «митрополит Київський, Галицький і всієї Русі». Напередодні, коли Ісидора вигнано з Московського князівства, на його місце вибрано митрополит Київський і всієї Русі Йона, його ж наступник Феодосій із 1461 р. уже носив титул «митрополит Московський і всієї Русі». Нижня хронологічна межа дослідження пов'язана з третім поділом Речі Посполитої. Із припиненням існування Польсько-Литовської держави Київську митрополію остаточно поділено між двома імперіями: Австрійською та Російською.

Для послідовного й детального викладу матеріалу автори поділили дослідження на сім об'ємних розділів за хронологічним принципом. Кожен розділ, який складається з кількох підрозділів, розкриває певний період становлення чи розвитку Церкви на українсько-білоруських землях, висвітлює пережиті Церквою трансформації.

Робота А. Гіля та І. Скочиляса починається з визначення методологічних засад дослідження. Науковці окреслили географічний простір Київської митрополії, застосувавши на концепт «ментальна карта», окреслили канонічний статус Руської церкви та основні риси партикулярного права Київської митрополії, наголосили на регіоналізмі церковних структур і їх залежності від політичних чинників. Важливо те, що вони значну увагу приділили термінології джерел із церковної історії.

В окремому розділі розкрито генезу київського християнства. Науковці простежили процес утвердження християнства на Русі за візантійським зразком і формування Київської митрополії до 1458 р. Змальовуючи розвиток митрополії в XIII ст., вони зауважили, що після 1240 р. центр культурно-релігійного життя Київської митрополії змістився в південно-західні єпархії, розміщені в межах Галицько-Волинського князівства. Князі Романовичі підтримували тісні зв'язки з Римом для вільнення своїх земель з-під татар. Така співпраця закінчилася проголошенням у 1246 р. формального поширення влади Риму на галицько-волинські землі. Як зауважують дослідники, ця постанова, однак, не мала жодних канонічно-юрисдикційних наслідків для південно-західних єпархій Київської митрополії. На рубежі XIII–XIV ст., коли новообраний митрополит Максим після татарського погрому Києва переніс свою резиденцію до Володимира на Клязьмі, а пізніше – і до Москви, відбулася політична переорієнтація вищого духовенства. Можна припустити, що з цього часу й розпочалася довготривала підготовка до формального розколу Київської митрополії в другій половині XV ст.

У третьому розділі книги А. Гіль та І. Скочиляса розглянули історію Київської митрополії у період від 1458 до 1596 рр., коли відбувався її остаточний розкол. Між київським і московським митрополитами точилася постійна боротьба за першість, кожен намагався довести константинопольському патріарху своє право на землі сусіда. Цей політичний розкол мав надзвичайно великий вплив на еволюцію «українсько-білоруського» та «московського» християнства. У західній частині Київської митрополії, яка продовжувала підтримувати добрі зв'язки з Римом, християнство за

візантійською традицією зазнавало дедалі більше змін в обрядовості за латинським зразком. Відмінності між київським і московським православ'ям поглибилися в кінці XVI ст., коли Московська митрополія в 1589 р. була перетворена в патріархат і стала незалежною від Константинополя, тоді як Київська митрополія залишилася в канонічній залежності від Константинопольського патріархату.

Наступний важливий період в історії Київської митрополії розпочався в 1596 р., коли укладено Берестейську церковну унію, що започаткувала існування на українсько-білоруських землях нової Церкви – Унійної. Підписання унії автори вважають ключовим моментом в історії митрополії та єдино правильним кроком, який дав можливість зберегти церковні традиції, звичаї, обряди й самобутність української культури. Водночас вони констатують, що перехід частини київських ієрархів під юрисдикцію Риму, утворення нової Церкви ще більше ускладнило конфесійну ситуацію в митрополії. Спочатку кількість парафій Унійної церкви зростала досить повільно, духовенство та й парафіяни відмовлялися від переходу на унію. Місцева еліта також поділилася на прихильників і противників унії. Така конфронтація мала й своєрідні позитивні наслідки – розвиток богословської та полемічної літератури. Тим часом послаблення Речі Посполитої з одночасним посиленням Московської держави сприяло відновленню православної ієрархії, що, зі свого боку, загострило боротьбу двох церковних течій у середині Київської митрополії.

Позиції Унійної церкви зміцнилися у XVII ст. завдяки реформам, проведеним Петром Могилою та Йосифом Велямином Рутським. Однак до середини XVII ст. ситуація почала знову змінюватися, причиною чого стала визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. На думку А. Гіля та І. Скочиліяса, у цей час на українсько-білоруських землях точилася справжня релігійна війна. Автори наголошують на тому, що події 1648–1654 рр. мали важкі наслідки для Київської митрополії. З одного боку, козаки, які позиціонували себе захисниками православної віри, жорстоко переслідували не лише уніатів, а й представників інших конфесій; з іншого – через військові дії в Східній Європі утруднилися зв'язки ієрархів Київської митрополії з Константинопольським патріархатом, натомість зросла залежність Київської митрополії від Московської церкви. Урешті-решт, у 1686 р. православні церкви Київської митрополії вийшли з-під юрисдикції Константинополя й перейшли під владу московських патріархів. Цю подію дослідники розглядають як початок процесу втрати церковної ідентичності західноруським православ'ям.

Подальшу свою увагу науковці зосередили на наслідках укладення Берестейської унії. На прикладі різних єпархій митрополії (Перемишльської, Львівської, Холмської, Володимиро-Берестейської) вони відслідковують упорядкування церковно-адміністративної структури Унійної церкви, організацію парафіяльного життя, досліджують наповнення цих реально існуючих сутностей новими релігійними, моральними та культурно-ідеологічними смислами й акцентами.

Переломним моментом в історії унійної Київської митрополії історики вважають також Замойський синод 1720 р., який, на їхню думку, започаткував останній період в існуванні Унійної церкви, що тривав до 1795 р., до третього поділу Речі Посполитої. У шостому розділі А. Гіль та І. Скочиліяса розглядають й аналізують не лише рішення Замойського синоду та єпархіальних соборів першої половини XVIII ст., спрямованих на впорядкування структури Церкви, а й низку політичних подій (Брацлавський конфлікт, Барська конфедерація, Гайдамаччина), які також мали визначальний вплив на релігійну ситуацію в регіоні. Вони детально висвітлили ставлення до цих подій вищого унійного духовенства та римської курії, шляхти й пересічних парафіян. Багато уваги історики також приділили діяльності унійних ієрархів цього періоду – Атанасія та Лева Шептицьких.

На переконання авторів, занепад Речі Посполитої ознаменував початок кінця Київської митрополії. Після 1795 р. вірні Унійної церкви опинилися в трьох державах і доля цієї Церкви склалася порізню. В Австрійській імперії Унійна церква зберегла своє існування й стала виразником інтересів місцевих русинів, а в Російській імперії вона проіснувала лише чотири десятиліття, зазнаючи постійних утисків із боку влади та, урешті-решт, її спіткала доля Київської митрополії, коли в 1839 р. її ліквідовано.

Останній розділ книги містить короткий огляд спадщини Київської митрополії в новітній час, яка залишилася затребуваною й у XXI ст. Як наголошується в роботі, нині багато релігійних і національних спільнот знаходять свої корені в Київській митрополії, а легенда Києва – столиці Русі, «нового Єрусалиму» – серед них і далі жива.

Свою роботу А. Гіль та І. Скочилиас доповнили публікацією чотирьох документів мовою оригіналу: «Księga podatku stołowego eparchii łwowsko-halicko-kamienieckiej z lat 1680-1686», «Akta oraz przepisy soboru eparchii włodzimiersko-brzeskiej» від 1715 р., «Rejestr duchowieństwa oficjalatu (kryłosu) brzeskiego eparchii włodzimiersko-brzeskiej» від 1729 р., «Reguły soboru metropolitarnej eparchii kijowskiej», який відбувся в жовтні 1792 р. Також науковці уклали об'ємну бібліографію з теми дослідження, географічний та іменний покажчики, подали перелік ілюстрацій і карт. До книги додано її електронний варіант разом із багатим ілюстративним матеріалом з історії Київської метрополії та записом церковних піснеспівів у виконанні колективу «Кайрос».

Отже, сучасна історіографія збагатилась унікальними дослідженнями із церковної історії. Завдяки йому унійна проблематика стала однією з важливих тем міжнародного наукового дискурсу. Очевидно, що книга буде цікавою не лише фахівцям, а й звичайним читачам – чи то вірним Греко-католицької церкви, чи то представникам інших конфесій. Тому висловлюємо надію, що незабаром вона з'явиться в українському перекладі.

УДК 94(477.82)«15»(049.32)

Оксана Штанько

Українське повсякдення в документах

(рецензія на книгу «Українське повсякдення ранньомодерної доби : зб. док. – Вип. 1 : Волинь XVI ст. / НДІ українознавства МОН України)»*

Збірник документів стосовно українського повсякдення XVI ст. у волинському вимірі своєю появою завдячує колективу дослідників-упорядників у складі Владислава Безпалька, Миколи Висотіна, Мар'яни Кучерук та Юлії Чубик під керівництвом знаної й авторитетної дослідниці волинського ранньомодерну Ірини Ворончук. Означена книга, поза сумнівом, – украї необхідний інтелектуальний продукт сьогодення. Актові матеріали, що увійшли до збірки, підібрані й скрупульозно опрацьовані київськими палеографами в ключі одного з предметних полів-ареалів історичної (культурної) антропології – історії повсякдення. Виплекана свого часу представниками третього покоління французької спільноти «Анналів» (з-поміж них чи не найвиразніше – Фернаном Бродезем, Жаком Ле Гофом, Емануелем Ле Руа Лядюрі та Марком Феро) «історія з людьми», «історія маленької людини», її побут, манери поведінки та спілкування, система морально-етичних цінностей, дозвілля та розваги, одяг на рівні пересічних і не зовсім мешканців «земли Волинское» яскраво й насичено промовляють до читача староукраїнською мовою актової документації луцьких, володимирських і крем'янецьких гродських і земських судів-урядів XVI ст. на сторінках рецензованого видання.

Висвітлення певних зауваг стосовно елементів повсякдення волинських мешканців раннього Нового часу – шляхтичів у суголоссі їхньої ієрархії, міщан та селян траплялося й дещо раніше. Так, місця поховань волинських князів означеного періоду висвітлила Наталя Яковенко [12]. Її учениця, Наталя Білоус, опублікувала низку заповітів луцьких міщан із розлогим інформативним коментарем [4]. Тексти «*актів останньої волі*» «*подъданнихъ его королевское мѣти мещанъ луцкихъ*» ситуативно вказують на облаштування міщанських домівок, предмети одягу, їхнє передання в спадок чи віддання як об'єктів застави тощо [4, с. 196–202]. Своєрідним продовженням означеної розвідки урбаністики стало дослідження місць поховань волинських міщан XVII ст. [5]. Хвороби й лікувальні практики на Волині за ранньомодерної доби висвітлила Ірина Ворончук [9]. Широкий обсяг проблем волинського повсякдення поданий авторкою в ґрунтовній монографії стосовно населення означеного регіону в демографічному, родинному та домогосподарському зрізах [7; 8]. Аргументоване дослід-

---

© Штанько О., 2015

* Українське повсякдення ранньомодерної доби : зб. док. – Вип. 1 : Волинь XVI ст. / НДІ українознавства МОН України, ЦДІА України, м. Київ, ГО «Центр досліджень та відродження Волині». – К. : «Фенікс», 2014. – 776 с., ілюстр. – (Серія документальних джерел).